

POSCH JENŐ MATERIALISZTIKUS ÉRZELEMFELFOGÁSA

HOLOVICZ ATTILA

A materializmus a magyar filozófiatörténetben ritkaságnak számít.¹ Az ezen irányzathoz tartozó kevesek egyike Posch Jenő, akinek szakmai munkássága a XIX. század végétől a XX. század első negyedéig terjedő időszakra esik. Pszichológiai témájú kétkötetes könyvében² – melyet főművének is tekinthetünk – arra törekszik, hogy a hagyományosan lelkinek tekintett jelenségeket sorra véve mindegyiket anyagelvű, viselkedéses és/vagy idegi – ahogy Posch leggyakrabban nevezi: „innervationalis” – folyamatokként értelmezze.

POSCH JENŐ ELMÉLETÉNEK ALAPVONALAI

Bár az érzelmeket a könyve második kötetében tárgyalja, érdemes röviden kitérni az első kötetnek legalább az elejére. Elsőként a sok idealista elméletben fundamentális szerepet játszó *képzetet* (Vorstellung) teszi vizsgálat tárgyává. A képzet a hagyományosan szelleminek tekintett létezők egyik tipikus fajtája. Azért tekinti ezt Posch egyik fő célpontjának, mert a tárgyilagos – vagy, ami Posch számára ugyanaz, a tudományos – megközelítés számára meg sem jelenő, a valóságnak efféle megkettőzése misztikus nézetekhez vezet, vagy vezethet. Posch tisztában van azzal, hogy sokaknak, akik lélekfilozófiai vizsgálódásra adják a fejüket, egyáltalán nincsenek misztikus hajlandóságai, ám úgy gondolja, hogy az objektivitásra törekvő vizsgálódás számára hozzáférhetetlen entitások vagy folyamatok feltételezése – akár szándékosan, akár akaratlanul – a fantazmagóriák világába vezet; vagy legalábbis olyan elmélethez, amely nem lesz képes az idealista teóriák támadásait visszaverni, mivel az a „logika”, amely a szellemi létezőket beengedi elméletünkbe, nyitva hagyja a kaput a „chimerák” számára is.

Az sem megoldás, ha a képzeteket az aktuális vagy múltbéli benyomásokhoz képest halványabbaknak, elmosódottabbaknak tekintjük, hiszen így is megmarad egy olyan létszféra, amely valamilyen, az érzékszerveinkkel

---

¹ A dialektikus materializmust itt nem tárgyalom.

² Posch Jenő: *Lelki jelenségeink és természetük. Egy realista lélektan tervezete I-II.* Budapest: Pfeifer Ferdinánd-féle könyvkereskedés kiadása, 1915. (Az ebből a könyvből származó idézetek oldalszámát a szövegben, zárójelbe téve közlöm.)

felfogható világ dolgain kívüli létezőket tartalmaz. Azaz a kizárólag a külvilág dolgait megillető teljes értékű realitás mellett (vagy felett) valamilyen halványabb, szubtilisebb realitást is el kellene fogadnunk. Még azt az érvet sem tudnánk visszautasítani, hogy a képzeletünk vagy emlékezetünk „tárgyai” nem a realitás kisebb mértékével jellemezhetők, hanem a teljes értékű realitásnak egy bizonyos mértékben felfogott vagy megérzett fokozatával. Így pedig elmosódik a különbség képzelet és valóság között. Ez támasztékául szolgálhat olyan nézeteknek is, amelyek szerint az ember egy bizonyos értelemben – ha nem is teljes értékűen, és a valóságnak csak egy halványabb formáját, de – gondolati úton teremteni képes.

Az effajta érvelések lehetőségét megakadályozandó, Posch a képzeteket – és mint látni fogjuk, a „szellemi” szféra teljes egészét – mozdulatokra, mozgásokra vezeti vissza. Míg a szokványos felfogás szerint a képzeteknek a mozdulatok csak esetleges kísérői, Poschnál a képzetek megvalósítói: „maga a képzet nem több, mint az izommozdulatoknak összessége; [...] összefoglaló neve mindazon mozdulatoknak, melyeket valaki egy valamikor tapasztalt tárgynak utóhatásaképpen véghezvisz.” (37.) Elképzelés vagy visszaemlékezés során valójában nem történik más, mint (sokféle) mozgás.³ A pillanatnyi benyomásoknak kitett ill. ezekre később visszaemlékező ember állapota közötti különbség nem más, mint az idegrendszerükben lejátszódó folyamatok különbsége.

A sokféle változatban megjelenő, de mindegyik formájában idealizmust tartalmazó képzet-elméleteket – amely „képbirtokost” csinál a képzelő vagy emlékező emberből – az első kötetben még hosszan elemzi és részletesen kritizálja. Ezekből a fejtegetésekből már kirajzolódik koncepciójának alapiránya: „Az az elmélet, mely a képzet természetére vonatkozik, ki akar terjeszkedni minden többi folyamatra is, s általánosabb [...] elméletté igyekszik kinőni.” (41.) Így aztán részletes tárgyalásra kerülnek a „szellemi” szféra különböző jelenségei, s Posch törekszik mindegyikre alkalmazni „mozdulatos” pszichológiájának elveit.

---

³ A 'mozdulat' és 'viselkedés' terminusok Posch általi használata további megjegyzést igényel. Többnyire szinonimaként, ill. a viselkedés fogalma alá tartozóként használ olyan kifejezéseket, mint 'mozgás', 'izommozdulat', 'mozdulatsor', 'taglejtés', 'innervatio', 'eljárás'. Saját megfogalmazása szerint „a »taglejtés« szót a közszokástól eltérő legtágabb értelemben vesszük, amely szerint a taglejtések közé nem csupán a testünk végtagjainak mozdulatait foglaljuk, hanem ezeken kívül még mindama mozdulatokat, amelyek az érző embernek megszólalását okozzák, valamint még mindama mozdulatokat, melyek testének belsejében vasomotorikus innervatio és mirigyműködés alakjában beállanak.” (713.) (Amikor pedig a hagyományos értelemben beszél, akkor „szorosabb értelemben vett taglejtés”-t mond.)

A kortárs szakirodalomban való jártassága következtében Posch Jenő már tisztában volt a hozzá hasonló nézeteket képviselők írásaival szembeni érvekkel. A William James amerikai filozófus és Carl Georg Lange dán fiziológus által kidolgozott elmélet (amit James–Lange-féle érzelmelméletnek is neveznek), s amelyre Posch időnként támaszkodik, már szembesül a kortársak kritikáival, s Posch ezek ismeretében fogalmazza meg érveit. Sőt, néha saját maga is megfogalmaz itt-ott további kritikai megjegyzéseket. (W. James állításait viszonylag gyakrabban kritizálja mint C. Lange téziseit, de megjegyzi, hogy néha az utóbbi is áldozatul esik a köznyelvi szöfordulatok félrevezető hatásának.) A James–Lange-féle elmélet jónak tartott érveit igyekszik megvédeni, amikor pedig a kritikát indokoltnak látja, elfogadja azt – sőt ő maga is megtoldja ezeket néhányval –, és igyekszik tarthatóbb érvelést kidolgozni.⁴

Posch az érzelmek vonatkozásában is ugyanazt a stratégiát alkalmazza, mint fentebb a képzetekkel kapcsolatban. A téma tárgyalásának kezdetén szükségesnek tartja az olvasót emlékeztetni arra, hogy „a reális tényekkel való beérés elvét írta ki a zászljára”, így egyaránt elutasítja „az érzelem mint a mozdulat mögötti, tisztán lelkes, továbbfelemezhetetlen psychicum” dualisztikus elképzelését, és az olyan nézeteket is, amelyek az érzelmeket mint mozdu-

---

⁴ Például amikor C. G. Lange és az öröm érzelmeinek a különbségét pusztán az arckifejezés, az arcizmok megfeszüléseinek különbségére ill. az arc véredényeinek eltérő duzzadtsági állapotára akarja visszavezetni, Posch arra figyelmeztet, hogy bizonyos összetettebb eseteknél nem elégséges az érzelmi állapotot egy adott pillanatbeli fiziológiai állapottal azonosítani, hanem egy tágabb időintervallumot kell figyelembe vennünk, „szemmel tartván az érzelmenek esemény-természetét, időbeli lefolyását.” (715.) (Persze az további kérdés, hogy Posch megoldása, mely szerint a Lange által mondottakhoz hozzá kell vennünk a – haragos embernél ellökő, elpusztító, örvendező embernél maga felé húzó, az örömforrást fenntartani akaró – mozdulatsorokat is, mennyire általánosítható. Felvázolhatnánk olyan szituációkat, amelyekre ez a séma kevésbé lenne alkalmazható.)

Posch nagyon figyelemre méltónak találja James híres mondását: „nem azért sírok, mert szomorú vagyok, hanem azért vagyok szomorú, mert sírok”. A megfordítás gondolata jó, de elégtelen, mivel James az érzelmet nem pusztán a testi mozgásokkal, hanem azoknak az észrevételével (vagy valamely izommozgás, izomfeszültség észrevételével) azonosította, így megőriz valami rejtettet, hozzáférhetlent. „James-nél ott a hiba, hogy azt hiszi, hogy az érzelem maga egy kvalitásként észrevehető létező.” (724.) (E kérdésben Lange is ingadozó: néha az indulatokat kizárólag testi folyamatokkal, változásokkal azonosítja, máshol viszont ezeknek az észrevevésével.) Így James mondása leginkább úgy értelmezhető, hogy „szomorú vagyok, mert érzem sírásomat”. Eme megmaradó „rejték kvalitást” kiküszöbölendő Posch módosítja a tézist: „szomorúnak mondom magamat, mert síró arcomat szomorú arcnak nevezik az emberek.” (Uo.)

latokat *plusz* valami szellemi összetevő együttesét – „psycho-physikai” létezőként – fogja fel. Minden ilyen feltételezést bebizonyíthatatlannak, misztikusnak tart, képviselőit pedig „ideológus pszichológusok”-nak minősíti. Egy tekintetben tesz engedmény a „mozdulat plusz még valami” álláspontnak: a viselkedésbe beleérthetjük nem csupán a mindenki által megfigyelhető makroszkopikus mozgást, de a test belsejében zajló, külső szemlélő által nem látható folyamatokat is. A belső folyamatok közreműködése eredményezi azokat a „qualitásokat”, amelyek egy adott érzelmet jellemeznek.⁵

„A mi mozdulatos pszológiánk összes tételeinek ellenségére” jellemző, hogy a posztulált mentális entitásokat kauzális hatékonysággal ruházza fel, s ennek segítségével próbál érvelni amellett, hogy a mozgulatok mint okozatok magyarázatához szükség van a szellemi entitások mint okozók létének feltételezésére. Posch természetesen elutasítja ezt, indokolatlannak tartva az efféle elképzelést, amely az érzelmet kiváltó forrás és a viselkedés közé még beiktat egy efféle „közbenső” entitást. Bármennyire bonyolult is egy adott viselkedésnek valódi, tudományos oksági magyarázata – amely tudásunk hiányosságai és a folyamatok nagyfokú komplexitása következtében (egyelőre) hiányos is marad –, csak ez lehet az útja annak, hogy tényleges kauzális viszonyokat tárjunk fel. Posch is alkalmazza azt a – standardnak nevezhető, antikarteziánus – érvet, hogy teljesen érthetetlen, még csak elképzelni sem tudjuk, hogy „szellemi” állapotok hogyan idézhetnének elő testi változásokat (vagy testek hogyan gyakorolhatnak hatást szellemi állapotokra). A szellemi okokkal operáló pszi-

---

⁵ Qualitás alatt itt nem a kortárs vitákból ismerős redukálhatatlan, szubjektív „minőségét” kell érteni (a *qualia* mintájára), hanem csak az érzelem lefolyásának egyedi sajátosságait. Az első kötetben adott meghatározás szerint „a qualitás nem egyéb, mint egy, a testre kívülről történt hatásból átalakított belső esemény” (85.) Kívülről nem konstatálható mivolta ellenére Posch elmélete szerint nem szubjektív jelenségről van szó: „A kvalitásoknak objectiv természete azon alapszik, hogy az őket előidéző érzetforrásokat mindenki meg tudja közelíteni, hatásuknak magát kitenni.” (86.) „Minden qualitás egy szorzat, amelynek egyik tényezője, alkotó része az érzékeny idegrendszer.” (91.) A ’qualitás’ kifejezéssel utalhatunk az egyéni különbségekre, melyek az egyedfejlődés, a személyes élettörténet különbségeinek a következményei, melynek hatására az azonos érzelmek kiváltó ingerekre különböző személyek eltérő reakciókat adhatnak. Ezt hangsúlyozza Posch azokon a helyeken, ahol – saját maga által megfogalmazott, vagy más szerzők írásaiban olvasott – olyan ellenérveket válaszol meg, amelyek azon alapulnak, hogy ugyanarra az – örvendetes vagy épp kellemetlen – eseményre különböző emberek nem ugyanazzal a viselkedéssel reagálnak, tehát problematikus az érzelem azonosítása a viselkedéssel. Posch válaszában ilyenkor mindig azt emeli ki, hogy a különbségek az egyének „más természetű műveltsége és múltja folytán” alakulnak ki, s az adott érzelem kiváltó okaként nem csak a közvetlen okot, hanem az egész múltbeli fejlődést, és az ennek következtében a jelenben fennálló innervatív állapotot figyelembe kell vennünk. Az egyéni különbségek magyarázatára ezek elvileg elégségesek is, az érzelmi jelenségek bármely aspektusának vizsgálata során szükségtelen bármiféle szellemi tényező feltételezése.

chológia nem csupán érthetetlen és fölösleges, hanem kártékony is, mivel a „fáradtságos nehéz, fejtörős munka” helyett beéri egy „odavetett szellemi jelenség”-gel, s így gátja a valódi okok kutatásának. Minél bonyolultabb egy szituáció, annál nagyobb a csábítás, hogy – a problémát leegyszerűsítendő – egy efféle szellemi tényező beiktatásával gyártsunk (ál)magyarázatot. Posch elkötelezi magát amellett, hogy – elvileg – egy érzelmenek mindig van természetes kiváltó oka, csak ezt a folyamatok bonyolultsága miatt nem tudjuk feltárni. A mozdulatoknak az oka valójában meglehetősen összetett: „...a haragot keltő tényálladékból s az azt felfogó embernek szervezetében valamint egész eddigi fejlettségében s nevezetesen a benne most uralkodó inner-nacionalis állapotban (azaz gondolataiban, kívánságaiban) rejlik.” (718.)

Posch mozdulatos pszichológiájában az ún. pozitív érzelmek maga felé húzó, az ún. negatív érzelmek magától ellökő, taszító mozdulatokat jelentenek. Eme elképzelését – szokásához híven – összeveti a kortárs szerzők ebben a témában kifejtett nézeteivel. Cáfolat céljából módszeresen sorra veszi azokat az elméleteket, amelyek „ez érzelmenek magasabb rendű, elvont természete mellett kardoskodnak”. Az erős érzelmek – mint a szeretet és a gyűlölet – külön is tárgyalásra kerülnek, mivel sokan az ilyen érzelmekre való hivatkozást tartják a legalkalmasabbnak arra, hogy illusztrálják a „par excellence” szellemi természetű jelenségeket. Általános törekvésének megfelelően igyekszik az ezekkel a szavakkal jelzett érzelmeket is viselkedésként értelmezni, elutasítva azokat az érzelmeket, amelyek a szerelemből „nem e világról való érzelmet csinál” azáltal, hogy a szerelmes (vagy intenzitását tekintve ezzel rokon emocionális állapotban levő) ember érzelmeit minden „természetes” magyarázó elvnek ellenálló, indítékaiban semmilyen „alacsonyabb” motivációra vissza nem vezethető sajátosságának tünteti fel.

Posch felfogása szerint ugyanúgy, ahogy az empátia érzése is egoisztikus motivációkban gyökerezik, a szerelem is az önzés egyik megnyilvánulása. Az a köznyelvi megfogalmazás is félrevezető, mely szerint a fenti érzelmeink tárgya az egész (szeretett vagy gyűlölt) ember lenne. Mindig csak valamely megnyilvánulásokat (cselekvésmódokként értett tulajdonságokat) lehet szeretni, annak a tetszésnek (kellemességnek) a következtében, amit a másik ember viselkedése az őt szerető vagy gyűlölő emberből kivált.

Mivel kellemes vagy kellemetlen benyomást nem csak emberek – sőt, nem csak élőlények válhatnak ki, ezért nincs rá okunk, hogy a fenti érzelmeket specifikusan emberi viszonyokra vonatkoztassuk, így hát az is előfordulhat, hogy „a szeretet érzelme, mint a jó és kellemesnek jelenlétéhez való ragaszkodásnak [...] bármicsoda más élettelen kellemesség szolgál a tárgyául.” (939.)⁶

---

⁶ Részben emiatt utasítja el Th. Ribot alapvonalait az övéhez hasonló mozdulatos elméletét, amely a szeretet kialakulásának gyökerét a mozdulatok utánzásában (ill.

Az érzelmek szellemi állapotokként való felfogása ellen szerzőnk gyakran él a nyelvi elemzés eszközével. Noha a köznyelv félrevezető mivoltát minden téma tárgyalásánál példákkal illusztrálja, de ezenkívül külön fejezeteket is szentel a nyelv vizsgálatának, etimológiai fejtegetéseknek. Felfogása szerint az érzelmekre vonatkozó szavak eredetileg emberi viselkedésre vonatkozó igékből alakultak át. Ennek során az igékből melléknevek képződtek, melyek szintén viselkedésformák jellemzésére szolgáltak. Majd ezekből a melléknevekből lettek a szellemi entitásokra vonatkozó főnevek. Egyes elméletalkotók pedig ezeket valamilyen létező dolgot jelölő szavaknak gondolták, s mivel a reális világban ilyet nem találtak, egyszerűen szellemi természetűeknek minősítették ezeket a feltételezett entitásokat.

A sok félrevezető köznyelvi szófordulat egyike az, amikor érzelmekről azt állítjuk, hogy érezzük őket. Felhasználva G. Uphues egy ezzel kapcsolatos megjegyzését, Posch amellett érvel, hogy itt összekeverjük az „érezni”-t a „tudni”-val. Amit érzünk, az soha nem az adott érzelem, hanem annak kiváltója. Haragot érezni nem lehet, hanem a harag alkalmával lehet érezni sok mindent (pl. egy ütést, vagy egy sértő hangot stb.) Az érzésnek a tárgya nem maga a harag. Ugyanez a helyzet a félelemmel és a legtöbb érzélemmel. Viszont azt jogosan mondhatja valaki, hogy „tudom, hogy most mérges vagyok”. Feltéve, ha a viselkedésére utal vele. Ezt azért teheti meg, mert (eredetileg gyermekkorában, nevelődése⁷ során) megtanulta, hogy milyen viselkedésnek mi a neve. Egy analógiával is megtámogatja érvelését: láthatunk egymástól bizonyos távolságban levő tárgyakat, de a köztük lévő távolságot esetleg tudni lehet, de magát a távolságot sohasem lehet látni. Haragot pedig éppúgy nem lehet érezni, mint távolságot látni. Ám mindkettőt lehet tudni. Ugyanígy félrevezető szóhasználat az akaratról azt mondani, hogy érezzük ezeket: „az akarást épp oly kevésbé lehet megérezni, mint ahogy az érzelmeket és indulatokat sem lehet.” (983.) Sőt, ha pontosak akarunk lenni, akkor még azt sem mondhatjuk, hogy tárgyakat *mint tárgyakat* látunk: „a közembernek nem lehet beléverni a fejébe, hogy ő igazában csak *tudja* és nem *látja*, hogy

---

az ilyen hajlamban) látja, mivel az így felfogott szeretet csak emberek irányában jelentkezhetne. Viszont elfogadhatóbbnak tartja azt az elképzelést, mely szerint az utánzás nem a szeretet, hanem specifikusan az empátia jelenségének magyarázatában játszhat központi szerepet.

⁷ Posch megkülönbözteti a *nevelést* a *nevelődéstől*. Az előbbi, amelyet „szándékosan” hajtanak végre, az utóbbinak az alete. A nevelődés folyamatába beletartozik minden olyan benyomás, inger, amely befolyást gyakorolt az adott személyre. Posch itt is – mint oly gyakran máskor is – nagyon tág értelemben használja a szót.

ez asztal, amaz szék, vagyis hogy *lát*ni csak négyszögletes, görbe stb. barnaságokat lát.” (148.)⁸

Az emberek gyakran jellemzik magukat a harag érzésével akkor is, amikor (még) nem tanúsítanak indulatos viselkedést. Posch magyarázata szerint ilyenkor arról van szó, hogy a még csak kitörőfélben lévőtlől a már látható viselkedésben is megnyilvánuló indulatig zajló folyamat lefolyása, ennek fázisai már (induktíve) ismerősek számunkra, ezért már abban a stádiumban azt mondom, hogy haragszom, amikor még valójában nem haragszom, csak tudom, hogy haragudni fogok. Mégpedig onnan tudom, hogy életem folyamán többször megfigyeltem, hogy a múltban bizonyos, számomra indulatkeltő tényezőket olyan viselkedésem – pl. kiabálás, lökdösődés – követett, amit haragnak neveznek. „Voltaképpen a nyelv itt, mint másutt is annyiszor, praesens alakjában fejezi ki a futurum-ot.” (721.)

A hagyományos (népi) pszichológiai nyelvezet félrevezető akkor is, amikor magunkra vonatkoztatjuk. Az introspekció általában véve alkalmatlan ismeretszerzési célokra. Akkor járunk a helyes úton, ha „a lelki jelentésű szónak önmagunkra vonatkozó helyes használatát korántsem az egyén valamely belső szemléletének tulajdonítjuk, hanem csupán a szerzett nyelvkészségének, vagyis annak, hogy tudja, hogy az illető szókat milyen alkalommal szokás használni.” (1130.) Episztemológiai szempontból nézve teljesen „megbízhatatlan az a bizonyos »belső tapasztalás«, amelynek segítségével a lelki jelenségeinket állítólag közvetlenül észrevesszük.” (983.)

Mivel a nyelvi jelenségeket is a viselkedés átfogó kategóriájába sorozza be, ezért a viselkedés jellemzésére használt kifejezések és a nyelvészeti terminusok sem különülnek el egymástól. Posch a nyelvet is a (tág értelemben vett) taglejtés egyik formájának tartja – sőt, a taglejtések bizonyos formáit nyelvi-nek (főleg indulatszavakkal egyenértékűnek) tekinti –, így a nyelvi entitásokra használt jelzőket minden további nélkül alkalmazza a taglejtésekre is, és viszont. (A verbális viselkedést „nyelvlejtés”-nek is nevezi.) A „szorosabb értelemben vett taglejtések” (kar-, fej-, kézmozgások) elemzésekor megkülönbözteti a metaphorikus (vagy közvetett) és a concret (vagy közvetlen) taglejtéseket. Az ötletet Theodule Ribot-tól vette, aki a következő analógiát tételezi: a konkrét, szó szerinti és a metaforikusan használt kifejezések olyan viszonyban vannak, mint a reflexszerű, „primitív” mozdulatok és az „elvonat forrású”, „magasabb rendű” indulatok megnyilvánulásai. (Mint amit például

---

⁸ Posch az észlelés atomisztikus, az észleleti tárgyakat egyszerű, elemi összetevők aggregátumaként értelmező felfogását vallja. Bár Posch könyvének *megjelenésekor* már feltűntek a Gestalt-pszichológia kezdeményei (Max Wertheimer 1912-es írása), ám ez a Posch-könyv *írásakor* még nem volt ismert, így Posch erre még nem reflektálhatott. (Bár az alábbiakban, amikor az érzelmek egységessége ill. összetettsége kérdését tárgyalja, feltűnnek ilyen jellegű „gondolat-kezdemények”.)

egy vehemenssé vált eszmei, teoretikus vita során figyelhetünk meg gyökeresen ellentétes álláspontokat képviselő vitatkozóik között.) Az analógiát olyan messzire kiterjeszti, hogy – a szavak mintájára – a metaforikus taglejtések etimonját is feltárhatónak véli. Ahogy a „lelki” jelentésű ’megvet’ ige eredete a ’hajítás’, ’dobás’ konkrét cselekvést jelölő szavakból származtatható, úgy a vállvonogatás mint metaforikus taglejtés gyökere abban a mozdulatban rejlik, amellyel valaki a vállára nehezedő teherből akar szabadulni. Mindkét viselkedés látszat-jellegű. A metaforákat használó ember úgy tesz, mintha beszélne valmiről, a metaforikus mozdulatokat végző ember pedig úgy, mintha valami keze ügyében levő tárggyal végezne valamilyen műveletet. Sok esetben a metaforikus taglejtés és a verbális viselkedés egymás praktikus kiegészítői. Akkor alkalmazzuk ezeket, amikor az egyik önmagában elégtelennek bizonyul célunk elérésére, s ezért megtámogatjuk a másikkal. Jellemző példa, amikor egy vita során az egyik fél, aki egy általa teljesen evidensnek tartott tézisért nehezen tudja elfogadtatni vitapartnerével (és esetleg a jelenlévő személyekkel), s ezért olyan gesztikulációt végez, amely arra emlékeztet, mintha meg akarna valamilyen tárgyat mutatni, mintha valamit egy tálcán elének tárna, demonstrálandó, hogy állítása mennyire „kézen-fekvő”. Posch még több példát is felhoz – nyilván olyanokat, melyek esetében a „taglejtés-etimológia” többé-kevésbé plauzibilis módon elvégezhető –, de tudatában van annak, hogy minden ilyen mozdulatnak az eredetét ugyanúgy nem lehetséges ezen a módon sem feltárni, mint ahogy a metaforákat sem tudjuk mindig és maradéktalanul visszavezetni valamilyen konkrét jelentésű kifejezésre. Többek közt azért sem, mert az efféle gesztusok sokszor nagyon áttételesen formálódnak. Az ösztönszerűeket befolyásolhatják az átvett, lemásolt mozdulatminták, a társadalmi nyomás hatására elfojtott, vagy épp elvárás hatására kialakult taglejtések, gesztusok, mimikák. Ám a visszavezetés lehetetlensége pusztán gyakorlati lehetetlenség. Posch meggyőződése szerint elvileg mindig van valamilyen konkrét, nem metaforikus gyökere a nyelvi és a taglejtéses metaforáknak, csak „a nyelvtudománynak alkalmas adatok híján egyelőre még nem sikerült az illető szóknak eredeti concret értelmét kimutatnia.” (581.)

AZ ÉRZELMEK KATEGORIZÁCIÓJA, ÉRZELEM ÉS AKARAT VISZONYA

Posch hosszasan ismerteti a korabeli, érzellemmel foglalkozó pszichológiai szakirodalomban fellelhető kategóriarendszereket, csoportosításokat. A kategorizálás minden módjában benne rejlő esetlegességekkel ő maga is tisztában van: „az érzelmeket nem is lehet kimerítően felsorolni, még kevésbé csoportosítani.” (957.) De ha ezt nem is tudjuk egzakt módon megtenni,

ha a témát tárgyalni akarjuk, akkor egyszerűen rákényszerülünk, hogy valamilyen felosztást mégis csak alkalmazzunk. Egy bevallottan felületes kategóriarendszer alapvázát úgy rajzolja meg, hogy a legátfogóbb kategórián (érzelem-mozdulatok) belül négy halmazt különböztet meg: konkrét tárgyú szeretet, konkrét tárgyú gyűlölet, látszólag elvont tárgyú szeretet, és látszólag elvont tárgyú gyűlölet. Elvileg folytathatná további alkategóriák megalkotásával, de többnyire nem teszi. Itt-ott a tárgyalás menete során tesz olyan megjegyzéseket, melyek efféle besorolásnak is tekinthetők,⁹ de ennek során nem törekszik szisztematikusságra. Posch esetében elsősorban nem is arról van szó, hogy egy bizonyos taxonómia mellett kardoskodna, hiszen ő is elismeri a többféle – és a többféle szempont szerinti – felosztás lehetőségét. Már csak azért is, mert még azt sem jelenthetjük ki, hogy az érzelmek és a szavak – melyekkel az érzelmeket leírni vagy kimondani akarjuk – között „egy az egyhez típusú” megfelelés lenne. Sokféleképp lehet tehát csoportosítani az érzelmeket, de nem akárhogyan. Fejtegetéseinek célja az „alapvető, fő kategóriák” felállításával kapcsolatos, a gondolkodást, az érzelmeket és az akaratot egy nagy halmazban elhelyezve „az eddigi triumvirátus helyébe az »Érzelem«-nek felajánlani az egyeduralom trónusát.” (1104.)¹⁰ Érvéleése azon elvek ellen irányul, amelyek olyan alapdistinkciókat posztulálnak, mint konkrét és absztrakt tárgyú, vagy alsóbb- és felsőbbrendű, avagy érzéki és szellemi eredetű érzelmek.

Tematikailag a taxonómiai kérdésekhez közelálló problémaként veti fel az érzelmek egyszerű avagy összetett mivoltának kérdését. Mivel az „érzelem-atomizmus” nehezen békíthető össze a mozdulatos pszichológiával, hiszen „az illető érzelmet létesítő test-innervatio egy nagyon összetett, szövevényes processzus, olyan, amely számos izomnak egymásba kapaszkodásából keletkezett” (966), ezért ami megvalósítja az érzelmet, az összetettnek nevezhető. Ennek ellenére „az egy időpillanatban bennünk lévő érzelem (= magatartás) egységes, ha mindjárt igaz is, hogy több mindenféle elemre lehet és szabad széjjelbontani.” (975.) Az érzelmek (pszichikai értelemben) nem komplexumok, de ami létrehozza őket, az (fizikai) komplexum. Még különösebb megfogalmazásban: „Még a legelemibb érzelem is nagyon összetett jelenség, s a legösszetettebb érzelem is teljesen egységes.” (976.)

---

⁹ Használ olyan kifejezéseket, melyekkel kategorizál, „érzelemcsoportokat” és „nemeket” alkot, vagy relációkat von érzelmek között. Például: „A nők iránti szerelem érzelme mintegy középhelyet foglal el egy intellektualis barátság és amaz egészen konkrét tárgyú érzelem között, amelyet egy gyermek iránt érzünk.” (936.)

¹⁰ A lényeg az egy fő kategóriába történő besorolás; pusztán gyakorlati okból kapja ez az „érzelmek” nevet. Az intellektuális folyamatokat érzelmieknek nevezni is elég nehezen elfogadható, de még inkább inplauzibilis lenne fordítva.

Ezeket a többféleképp is értelmezhető téziseket a rákövetkező oldalakon hozzáfűzött magyarázatok és hasonlatok hivatottak világosabbá tenni. Egyik hasonlat szerint kb. abban az értelemben egységesek az érzelmek, mint amilyen értelemben egységes egy virágos mező látványa: „egy darab világ, egy nagy tarkaság”, amely bár ténylegesen összetett, de ez az összetettség magából a látványból nem adódik, ezt – egyéb tapasztalatok alapján – csak tudni lehet. Egy másik hasonlat szerint miként a zsebóra mutatóinak állása (pl. az, hogy 9 órát mutat) egységes állapotnak (látványnak) tekinthető, annak ellenére, hogy nagyon összetett folyamatok eredményeként áll elő, úgy az ember érzelme (azaz érzelmi magatartása) is egységesnek tekinthető akkor is, ha nagyon komplex folyamatok hozzák létre.¹¹

Egy másik megjegyzése bevallottan a „hagyományos” pszichológiára támaszkodik, mely megkülönbözteti az (egységes és szellemi természetű) érzelmet annak testi megnyilvánulásától. Az „egységes érzelem [...]” csak különféle mozdulatokban nyilvánkozik – ezt a tételt, illetőleg a benne rejlő igazságot nekünk is el kell sajátítanunk, ha nem hiszünk is egy a magatartások mögött rejlő s ezektől különböző, »érzelem« nevű psychikum-ban.” (967.) Az eddig kifejtettekkel szembeni inkoherencia veszélyét magában hordozó kijelentés. Az eddigiekben kifejtettekkel összefér – például – az a megfogalmazás, hogy különböző mozgások (fiziológiai folyamatok és látható mozdulatok) megvalósítanak valamely érzelmet. Hogy az érzelem megnyilvánul vagy megnyilatkozik a mozdulatokban, már problematikusabb, legalábbis az eddig felvázolt keretek között. Talán az segíthet megérteni, mire gondolt Posch, amikor szintek közötti viszonyokról, a „felsőbb viselkedésmód”-nak „alsóbb fokok”-hoz való viszonyáról beszél.¹² Az a megjegyzése, hogy „az

---

¹¹ Azért zavaró ez a hasonlat, mert itt Posch – úgy tűnik – korábbi szóhasználatával ellentétben a viselkedésként felfogott érzelmet nem a mozgások (látható mozdulatok plusz a test belsejében lejátszódó mozgások) összességével azonosítja, hanem a viselkedést hagyományosan, felszíni mozdulatokként értelmezi, anélkül, hogy itt ezt jelezné. Másrészt, ha figyelembe vesszük a fentebbi, atomisztikus észlelés-felfogását, amely szerint még csak nem is tárgyakat észlelünk, hanem csak ilyen-olyan foltokat, s ezekből következtetünk a tárgyakra, akkor azt látjuk, hogy – ha nem is kerül nyílt ellentmondásba önmagával, de – elmozdul az eredeti álláspontjától. Talán a leginkább koherens értelmezés az lenne, ha úgy értjük mondanóját, hogy valójában csak foltokat látunk, de a tárgyakra történő következtetés olyan gyorsan és automatikusan történik, hogy az emberben ez nem is tudatosul, ezért a – valójában komplex – látvány az észlelő számára egységesként tűnik fel.

¹² Bár a tisztázatlan terminológia és az időnként homályos fogalmazásmód miatt nem egyértelmű, hogy amikor azt írja, hogy a felsőbb szint „sohasem pusztán konglomerátuma” az alsóbbnak, akkor ezt egy, a szintek közötti redukció kérdésével kapcsolatos álláspontként (is) értsük, avagy pusztán arra akar utalni vele, hogy a komplexebb *képességek* nem vezethetők vissza (vagy nem bonthatók fel) egyszerűbb, primitív képességekre.

alsóbb ügyességek csak mint feltételek, okok” játszanak szerepet a felsőbb szintű működésben, arra enged következtetni, hogy a „nyilatkozás” alatt csak a kauzális láncolatokkal átszőtt komplex mozgásfolyamatoknak a látható mozgásokban megnyilvánuló *stádiumát* érti, amikor a látható viselkedés mint okozat megjelenik. Ilyen értelmezés mellett a mondanivaló nagyjából érthető, de a fogalmazásmód kissé homályos.

Eddig is láttuk, hogy a köznyelv mennyi zavart okoz a precizításra és tárgyilagosságra törekvő tudományos vizsgálódásokban. Az akaratot a cselekvés (szellemi természetű) okaként tekintő felfogás is a mindennapi szóhasználatban találja meg a legnagyobb támaszát, mely szóhasználat annyira elterjedt, hogy fontos társadalmi – elsősorban jogi – intézmények gyakorlatában is nélkülözhetetlennek számít, amikor bizonyos cselekedeteket akarattal (szándékosan) végrehajtottaknak, másokat viszont véletlenül, akaratlanul elkövetetteknek minősít. Ami persze nem jelenti azt, hogy el kell fogadnunk „a pszichológustól a közélet szavainak azon mód nyersen való átvételét” (984.), s az akaratot önálló entitásnak tekintenünk. Az akarat az érzelmek (érzelmi mozdulatok) egyik fajtája, amely a haraggal áll a legközelebbi rokonságban. Az akarat és a harag viszonyát fordítva képzelem el, mint a „mai pszichológia”, amely az akaratot tekinti elsődlegesnek, alapvetőbbnek, és a haragot származékosnak: „Az »akará« vezetői erőfeszítés a származék, a másodlagos jelenség ahhoz a primair erőfeszítéshez képest, melynek »harag« a neve.” (987.) További jellegzetessége az akarat-érzelemnek, hogy nem egy aktuális benyomás váltja ki, hanem egy ilyen benyomásra való rá gondolás, azaz annak emléke. (Ebből a szempontból az intellektuális érzelmekkel is rokonítható.) Mégpedig olyan benyomásnak az emléke, amely valamilyen kudarcra, félelemmel vagy más, ehhez hasonló érzellel kapcsolatos. Az ezekre – tehát nem valamilyen kitűzött célra, hanem a cél el neméréséből fakadó kudarcra – való visszaemlékezés váltja ki a haragot, s ez a gyökere az akarásnak.

Posch nem érvel hosszasan az akaratnak a haragból való eredeztetése mellett. Az akaró emberről olyan képet rajzol, mint egy cselekvőről, aki nagy erőfeszítéseket tesz valamely célja megvalósítása és a mindig fenyegető siker telenség elkerülése érdekében. Az akaró embert egyben haragvó emberként értelmezi: „minden előretörekvő ember, az, aki akadályokat gázol le, egy kicsit haragszik.” (986.)

Ebben a felosztásban tehát a haragban gyökerező akarat az érzelmek egyik fajtája. Pontosabban: „Az akarati cselekvés nem más, mint fejlettebb fokú, összetettebb érzelmi cselekvés” (985.) Ám másféle felosztás is lehetséges, ha létrejöttük szempontjából vizsgáljuk a cselekvéseket, melynek során megtalálhatjuk az akaratlan és az akaratlagos (vagy véletlenszerű és szándékos) mozdulatok közötti különbséget. Kialakulásuk szempontjából tekintve az első

„a könnyű-nek fogalma alá esik”, melyhez nincs szükség akarat megerőltetésre. „Az akart mozdulatok ellenben a nehéz birodalmába tartoznak”, mivel végrehajtásuk erőfeszítést igényel, s ezt nehéznek érezzük. Ez a – kissé *ad hoc*-nak tűnő – felosztás Posch szerint nagyon is gyümölcsöző lehet, további vizsgálódásoknak adhat irányt: „igaz, hogy a nehézség és könnyűség szerint való osztályozás csak egyike a sokaknak, [de] ebbe a két fogalomba belefér az egész pszichologia mindenestül”. (228.). Sőt, „a kérdéses fogalompárban egy pszichológiai kincsesbánya rejlik” (229.), ha sikerül megtudni, hogy a nehéz (akarat megerőltetést igénylő) processzusokból hogyan válik könnyű, szinte automatikusan lejáró folyamat.

A 'könnyű' és a 'nehéz' ellentéppárra építő felosztás egyben akarat és érzelem megkülönböztetéseként is funkcionálhat. „Vagyis: ha nehezen áll be a mozdulat, akkor akarás volt az egész folyamat, ha könnyen, akkor érzelem.” (994.)¹³ Ám a kettő között nincs éles határvonal. A könnyű és a nehéz (egyben az akarat és az érzelmi) folyamatok egy skálának valamely pontjára helyezhetők el, s egyik folyamat a másikhoz képest minősíthető – legalábbis elvekben – könnyebbnek vagy nehezebbnek. Minden olyan esetben, amikor tervezett, szándékos műveletekről van szó, az történik, hogy az eredetileg önkéntelen mozdulatok akarat irányítás alatt állnak. Ez esetben a két kategória mindig „együvé olvad” (azaz a skála valamely fokával jellemezhető cselekvésről van szó). Míg az előfordul, hogy egy folyamat teljesen a skála egyik végpontjára helyezhető (azaz spontán, akarat elem nélküli mozdulat zajlik), addig a másik szélső pontba nem tartozik semmi, a szándékos mozdulatok soha nem „tisztá” akarat műveletek. A fokozatiság gondolatának e téren való bevezetésével ez a második csoportosítási mód nem is nagyon különbözik az elsőtől; vagy legalábbis összehágható az előző alapelvvel, hiszen ha nincs éles demarkációs vonal, akkor nem sérül az az elv, hogy érzelmek és az akarat között nincs lényegi különbség; illetve hogy a kettő végső soron azonos (tőről fakad). Mivel az ún. reflex-szerű mozdulatokhoz sincsen szükség akarat megerőltetésre, tehát azok is a könnyű mozdulatok közé tartoznak. Posch elfogadhatónak tartja ezt a terminológiát is, ebben az esetben „akart” és „reflex-szerű” mozdulatok szerepelnek a fenti skála két végpontján. Sok, a mindennapi élet területéről vett példa azt mutatja, hogy „bizonyos taglejtések az 'akarat' és az 'érzelem' címszó alatt egyaránt tárgyalhatók, mivel nem tudjuk őket egyértelműen az egyik vagy a másik kategória alá besorolni.” (784.)

Akárhogyan is kategorizálunk – legalábbis a Posch által lehetségesnek minősített többféle verzió közül –, mindenképp helytelennek minősül az a

---

¹³ E felosztásban az érzelmek közé tartozik még – „könnyűségénél” fogva – az asszociáció, s az akarat folyamatok közé a koncentráció.

köztudalom (és egyes filozófusok) által szentesített felfogás, amely mozdulatok elégséges okának tekinti az akaratot, s ennek meglétére alapozva bizonyos jövőbeli tervekről úgy beszél, mintha azoknak a megvalósulásához az akaraton kívül másra már nem is lenne szüksége.

Gondolatmenetének ezen a pontján Posch egy kissé túloz, hiszen sem a „köztudalomra”, sem a filozófusokra nem általában véve jellemző, hogy egy jövőbeli terv sikeres megvalósulásához ne tekintenének szükségesnek a szándék meglétén kívül egyéb tényezőket. Így Posch az akarat potencialitásának korlátozottsága melletti érvelésével – beleértve azt is, amikor amellettt érvel, hogy nem csak a mozdulat-kiváltó, hanem a reflex-szerű cselekedetet blokkoló, mozdulat-gátló akarat képessége is korlátozott – kevesek által vitatott állításokat fogalmaz meg. Mindazonáltal érthető, hogy mi ellen érvel: az akaratnak autonóm, kauzális hatékonysággal bíró felfogása ellen. Azokkal helyezkedik szembe, „akik »az ösztönök fölé emelkedő szabad akarat«-nak fenségéről regélnek”. (1041.) Posch egy egyszerű példát hoz fel: mi okozza azt, ha – miután közöltem is, hogy fel fogom emelni – a karom felemelkedik? Ezt az eseményt „nem kizárólag ez az én akarásom (értsd: innerválódásom) okozza, hanem létrehozza az a körülmény, hogy az én innervatióm utolsó elemül lép be egy olyan világ-constellatióba, amely a karom felemelkedését lehetővé, sőt mi több, elmaradhatatlanná teszi.” (998.)

Ez az idézet egyrészt (valamennyire) megvilágítja Posch okságfelfogását is, másrészt – ezzel összefüggő – determinizmusát. Az akarat okozott mivolta egyben determinizmust is jelent számára. (Az indeterminisztikus okságértelmezés lehetősége nála nem vetődik fel.) Az világos, hogy felfogása szerint amikor okságról beszélünk, akkor mindig fel kell tételeznünk oksági viszonyok összetett, bonyolult láncolatát (vagy inkább hálózatát), de azt nem fejt ki, hogy ténylegesen mekkora eseményhalmazt (ill. időintervallumot) kell figyelembe vennünk ahhoz, hogy adekvát módon tehessünk kijelentéseket kauzális viszonyok tekintetében. (Esetleg a világ összes eddigi eseményét kellene ehhez számításba vennünk? Vagy annál egy kisebb, de egy viszonylag tág kontextust?) Ezt azért nem fejtegeti, mert a fő célkitűzése nem az, hogy egy részleteiben is kimunkált okság-értelmezéssel álljon elő. Már csak azért sem, mert az okságot nem általánosságban véve tárgyalja, hanem specifikusan a pszichológiai területén való alkalmazásával kapcsolatban. Csak olyan mélységig megy bele az okság tárgyalásába, ami ahhoz kell, hogy az általa elutasított nézetekkel szemben alá tudja támasztani az általa javasolt alternatívá(ka)t. Az ezzel kapcsolatos gondolatmenetét követő szakaszokban világossá válik, hogy az akarat kauzális ágensként való felfogását azért támadja, mert az akaratszabadság hagyományos tézisének fő támasztékát, szükséges premisszáját látja benne. Az pedig egy olyan tézis, amely egyrészt

filozófiai motivációk által vezetettve sokféle – többnyire Posch intencióival ellentétes – célokat szolgálhat, másrészt olyan, amelynek a feltételezése a gyakorlati cselekvés során – úgy tűnik – szükség van, ám elméletileg meg-alapozatlan. „Arra, hogy én tudjak cselekedni, eredményeket elérni, szükséges az az illusio, az az önámítás, az a bódulat, hogy a megfelelő erő kifejtés beállása teljesen a hatalmamban áll, éntőlem és semmi mástól sem függ.” (999.) Ám Posch nem követi el azt a hibát, amit sok filozófusnak fejére olvas; azaz hogy nem a semleges, objektivitásra törekvő kívülálló szemével vizsgálja tárgyát, hanem a résztvevő attitűdjével. Lehet, hogy kimondása a cselekvést gátolja, de „az, hogy nekünk voltaképp nincs akaratunk, s hogy minden kezdeményezésünk csak látszat s igazában pusztá folytatás, azaz bennünk lévő ismeretlen okoknak eredménye: ez szerintünk az igazság.” (999.)

Az akaratnak hatóerőt tulajdonító felfogás kialakulásában annak a nyelvi szokásunknak is szerepe van, hogy egyes szám első személyben beszélünk önmagunkról, s mindezt névértéken is vesszük, azaz feltételezzük valamiféle „én” létezését. Ez az „én-hívó álláspont” egy precízebb nyelvhasználattal kiküszöbölhető lenne. A tárgyas igéket tartalmazó mondatok kifejezhetőek lennének az „-ódik” „-ódik” toldalék felhasználásával képzett igét tartalmazó mondatokkal; ill. a szenvedő alak általános használatával elvileg megszabadulhatnánk az egyes szám első személyű beszédmódtól, s a (szubsztantív) „én” hiányában az autonóm cselekvő akarat létezésének feltételezése is elveszítené egyik támasztékát. „Ha az »akarat« szó nem volna meg a nyelvben, pszichológiai belátásunk megnövekednék, persze abban az arányban, amelyben a beszédnek kényelmessége, rövidegsége csökkenne.” (1030.)

Mint láttuk, az a kérdés, hogy egy taglejtés(sor) érzelem-e vagy akarat, felfogható fokozati kérdésként (a második típusú taxonómia szerint). Azaz lehetséges érzelmibb vagy kevésbé érzelmi, ill. nagyobb vagy kisebb mértékben akarati egy bizonyos mozdulat(komplexum). Ám a fokozatosság gondolatát Posch határozottan elutasítja akkor, amikor egy konkrét érzelem/akarat intenzitásáról, egy vágy erősségéről, vagy valamely motiváció erősebb vagy gyengébb mivoltáról van szó. Ez olyan felfogás, melyet különösen akkor tudunk – és szoktunk – alkalmazni, amikor dilemmatikus helyzetekben levő ember viselkedését akarjuk magyarázni. Két vonzó lehetőség közötti választást jellemezhetünk úgy, hogy az illetőnek nagyobb vagy erősebb késztetése volt arra, hogy megtegye az egyiket, mint a másikat. Ugyanígy jellemezhető egy olyan szituációban levő ember viselkedése, amelyben két (vagy több) rossz közül kell választania. Azért választja az egyiket, mert a másiktól jobban fél. Posch számára az érzelmek erősségének különböző fokát feltételező elképzelésnek csak egyetlen értelmezése fogadható el. A fokozatot kifejező szavak ('nagyobb' vagy 'kisebb') „helyesen, szószerinti értelemben csakis az

illető indulatot jellemző taglejtéseknek mozgásnagyságára vonatkozhatik.” (1045.)¹⁴ A dilemmatikus helyzetekben történő döntési folyamat értelmezésekor pedig a helyes eljárás nem az, hogy erősebb vagy gyengébb érzelmeknek afféle „párviadalát” feltételezzük, melyben az erősebb érzelem diadalmaskodik, hanem azt kell mondanunk, hogy bizonyos érzelmek kiváltó benyomások kevésbé mozgásra ingerlők, mások pedig mozgásra ingerlőbbek, azaz „cselekvésbe átmenékeny”-ek. Bár elismeri, hogy ez nem valami sokatmondó meghatározás, „különbet találni nem tudunk”. Úgy véli, minden más értelmezés az érzelmek szellemi természetét hirdető malmára hajtaná a vizet.

AZ ÉRZELMEK VISZONYA A GONDOLATOKHOZ

A „mozdulatos pszichológia” elvei és módszerei alkalmazhatóságának nehézségei (elvi szintű vizsgálódás esetén is) erősebben jelentkeznek akkor, amikor – úgy mond – magasabb szintű intellektuális tevékenységről, mint amikor egyszerűbb, reflex-szerű viselkedésformákról van szó. Természetesen Posch nem hátrál meg a feladat előtt, hogy az intellektuális jelenségeket is besorozza az általa alkotott elméleti keretekbe, de tisztában van azzal, hogy első hallásra (talán még másodikra is) nehéz elfogadtatni az olvasóval, hogy az értelmi és az érzelmi folyamatok között nincs lényegi különbség. Azért nincs, mert az értelmi folyamatok is csak valamilyen kiváltó ingerre adott reakciók, „melynek segítségével mi igyekszünk a tárgyakhoz alkalmazkodni, jelenlétükben a legalkalmasabban viselkedni.” (48.) Nehéz plauzibilissé tenni azt a nézetet, hogy – az ő példáját használva – egy szerelmesnek a szerelme tárgyához való viszonya alapján véve ugyanabba a kategóriába esik, mint mondjuk egy mineralógus szakmai érdeklődése egy kődarab iránt. De „bármilyen csekély érdeklődés és bármilyen nagy szerelem [...] lefolyási módja beleillik abba a legáltalánosabb keretbe, amelyet minden érzelmi processusnál megtalálunk: van egy valamilyen érzelmet keltő tárgy, és vannak e tárgytól kiváltott valamilyen mozgulatok.” (815.) Ahogy a közgondolkodás a hideget a meleg ellentétének tekinti, s nem veszi észre, hogy ugyanannak – jelesen a hőmérsékletnek – a különböző fokáról van szó, sokan hasonló lényegi distinkciót tesznek értelmi és érzelmi folyamatok között, melyek valójában csak abban térnek el, hogy az értelmi folyamatok „kihűlt, hevüket vesztett, csekély fokú érzelmek.” (812.) Ez a gradualiter különbség viszont jelentős; nagy mértéke magyarázza azt, hogy oly sokan lényegi különbséget tételeznek

---

¹⁴ Az érzelmek intenzitásának fokozatait elutasító álláspontját illetően nem mindig következetes. A későbbiekben, a gondolkodás, érzelem és akarat viszonyait tárgyaló fejezetben maga is a szokványos értelemben beszél „csekélyfokú szeretet”-ről. (1093.)

köztük. S amit a hagyományos filozófiai szóhasználat szerint egy tárgy megragadásának vagy felfogásának neveznek, arra is igaz, hogy „nem egyéb, mint e tárgynak mozdulataink rendszerébe való beolvasztása, vagyis egy mozdulatos folyamat”. (110.)

Akkor, amikor a két szféra lényegi különbségét tagadja, és az értelmi folyamatokat az érzelmi közé sorolja, akkor – szóhasználatára miatt – úgy tűnhet, mintha az értelmet vissza akarná vezetni az érzelmekre. Nem erről van szó. Pusztán didaktikai okoknál fogva esett a választása arra, hogy „főfogalomul” az érzelmeket válassza. Nem lényeges, hogy melyik szót tartjuk meg a kettő közül. Ami fontos, az a két „szféra” közötti válaszfal lebontása, mindkettőnek közös kategóriába helyezése. Nem az értelmet érzelmre, sem az érzelmet értelembre, hanem mindkettőt mozdulatokra redukálja. Az érzelmekről való sok-sok fejtegetés mellékszálaira csak azért volt szükség, hogy az olvasó könnyebben tudjon haladni azon a gondolati úton, ami elvezeti a megszokott nézőponttól addig a gondolkodásmódig, amely valójában „sem érzelmeket, sem gondolatokat nem ismer el”, csupán ingerek hatására kialakuló mozgásokat, mozdulatokat. (Az érzelmekről szóló beszédmod tehát afféle wittgensteini létraként funkcionál.)

Mint más témáknál, itt is sorra veszi néhány kortárs szerző (tényleges vagy írásaikból kikövetkeztethető lehetséges) ellenvetését, ill. az érzelmi és értelmi folyamatok közötti különbségtétel melletti érvelésmódját. Az egyik legkézenfekvőbb szempont, ami alapján különbséget szokás tenni – így tesz G. Uphues is a megismerés pszichológiai kérdéseivel foglalkozó munkájában –, az a (valamilyen értelemben vett) vonatkozás vagy referencia (Beziehung auf einen Gegenstand), ami az értelmi ítéleteink sajátossága, s az érzelmiekre nem jellemző. Posch erre adott válaszában nem igazán az ellenérvre válaszol. Egyrészt hangsúlyozza a tárgyra vonatkozás meglétét mindkét esetben, de a 'vonatkozás'-t nem pont ugyanabban az értelemben használja „Miként tudni nem lehet másként, mint valamit, úgy örülni sem lehet másképp, mint valamin, avagy legalábbis valaminek következtében.” (816.) Így az érzelmi állapotok „igenis Beziehung-ban vannak” tárgyakkal.

A következő oldalakon felhozott „rokon ellenvetésre”, hogy az 'igazság' csak az értelmi aktusokkal hozható kapcsolatba, az érzelmiakkal nem, azt a stratégiát alkalmazza, hogy az igazságot is egyfajta viselkedés jellemzőjeként értelmezi. Olyan magatartásként, amely a külső adatokkal szemben később sem szorul módosításra. Posch „az igazság törvényét egy az egyén eljárására, nyilatkozataira rárakott féknek, szabályozónak tekinti” (818.), ami fajtáját tekintve nem különbözik az egyéb – etikai, jogi törvények által megfogalmazott – szabályozóelvektől.

Saját nézetét megtámogatandó idézi azokat a szerzőket (Wundt, Lehmann, James, Horwitz, Bergson), akik az értelmi és érzelmi folyamatokat

egymástól elválaszthatatlannak tekintik. Annyi engedményt hajlandó tenni, hogy az értelmi képzetek (természetesen nem az idealista módon értett képzet, hanem csak mint az innervatív állapot egy fajtája) ritkán jelennek meg a test perifériáján, nyilvánulnak meg látható izomműködésben.

Posch ezen témával kapcsolatos érvelése bizonyos pontokon problematikus. Nem válik teljesen világossá, hogy ő mit ért 'vonatkozás'-on. Úgy is mondhatnánk, hogy a *Beziehung*-nak a *Bezeichnung*-jellegét – a nyelv és a dolgok közötti (valamilyen értelemben vett) megfelelést, (mai szóval a referencia-relációt) – eltünteti (illetőleg beágyazza abba a legáltalánosabb keretbe, amelyben a vonatkozás is feloldódik a „valami kivált valamit” általános sémájában), azaz a vonatkozást mint oksági viszonyt értelmezi. A szövegből kitűnik, hogy Posch vitapartnerei az értelemnek a külvilág adatait „visszatükröztető” tevékenységéről beszélnek. Úgy tűnik – legalábbis itteni érvelése alapján –, hogy Posch elutasítja a nyelv és valóság közötti viszonyt illetőleg a megfelelés-elméletet (annak valamelyik variánsát). Az általa vázolt kép, mely szerint a beszélő személy (értelmi) megnyilvánulásának is van valami kiváltó oka, nyilván nem tekinthető a megfelelés-elmélet valamilyen enyhe változatának sem. Álláspontja egyébként nem annyira meglepő, mivel strukturálisan hasonló az érvelésmódja itt is, mint más kérdések vonatkozásában, ám tisztázatlan marad, hogy mindez hogyan egyeztethető össze a tudományos szemlélet iránti erős elkötelezettségével. (Természetesen nem állítom, hogy összeegyeztethetetlen, hiszen a tudományos elméletek státuszát illetően többféle nézetet lehet vallani, ám ennek explicit kifejtése nem történik meg.)

Miért elfogadhatatlan Posch számára az intellektualitás (klasszikus) elkülönítése az emocionalitástól? Az érzelmektől független értelmi képesség gondolatát (is) az ilyen elméletek – vélt vagy valós – következményei miatt utasítja el. Úgy véli, hogy ha az értelmi működésre elkülönítve tekintünk, akkor nehezen fogunk tudni érvelni olyan nézetek ellen, amely ennek az elkülönítésnek a felhasználásával érvet kovácsol azon nézet mellett, hogy a világon – a fizikai „mellett” vagy „felett” – létezik az intellektuális entitások számára valamiféle „külön” szféra. Ez lenne a helyzet például akkor, ha elfogadnánk, hogy létezik ész, amely tartalmazza az igazságokat. Eme – valójában metaforikus – szóhasználat valóságos fegyvernek bizonyulhat az „ideologus psychologus” kezében, aki azonnal „férőhelyet csinál az emberi értelemből” absztrakt létezők (gondolatok, eszmék, stb.) számára. Márpedig az absztrakt létezők semelyik fajtája nem kívánatos ebben a rendszerben. Az absztrakt entitások kiküszöbölésének nehézsége az intellektuális tevékenységek kapcsán is jelentkezik, annak következtében, hogy az érzelmekiváltó működés és általában az értelmi(nek nevezett) folyamatok lejátszódása nagyon összetett.

Itt elsősorban a verbális szinten is megnyilvánuló értelmi jelenségekről van szó, melyek esetében ha a fizikai mivoltjukat tekintjük, akkor a motorikus pszichológia keretein belül nehezebb megmagyarázni, hogy „színtelen szó-halmazok” miért és hogyan váltanak ki a beszélőt hallgató emberből érzelmi reakciókat. Mivel egy intellektuális tartalmú megnyilvánulás nem olyan módon vált ki hatást a hallgatóból, mint ahogy bizonyos egyszerű fizikai benyomások váltanak ki spontán, reflexszerű reakciókat, ez lehetőséget ad olyan érvelésre, hogy az ilyen értelmi jellegűnek tartott érzelmek kiváltó benyomásoknak van egy bizonyos absztrakt jellege, így az ilyen benyomások hatására kialakuló érzelmeket „elvont tárgyú érzelmek”-nek minősítjük. Ám ha ezt elfogadjuk, azzal teret engedünk olyan érveléseknek, amelyek e benyomásokat minden konkrétumot nélkülözőeknek (azaz absztrakt jellegűnek, valamilyen konkrétumra visszavezethetetlennek) tüntetik fel, s így spirituális elemet csempészhetnek az érzelmi működés mechanizmusába.¹⁵

Ennek megelőzése céljából kézenfekvő megoldás annak kimutatása, hogy az elvontság csak látszólagos, s csupán arról van szó, hogy ezek a benyomások közvetett úton váltják ki azokat az érzelmeket, amelyeket „alap esetben” egy szemlélet közvetlenül eredményez. A verbálisnak nevezett benyomás és a megjelenő érzelm között bizonyos képzetek mint „középtagok” közvetítenek. Bizonyos komplex esetekben a benyomások efféle „középtagok” sokaságának közvetítése révén eredményeznek érzelmi reakciókat. Összetett esetnek nevezhető például az is, amikor nem verbális, hanem egyéb, önmagában semleges látvány bonyolult asszociációs láncolatok közbeiktatódásával vált ki érzelmet, mely láncolat vegyesen tartalmazhat (valamilyen fiziológiai módon kódolt) verbális jellegű és képzetszerű emlék-elemeket. Azt is nehéz meghatározni, hogy honnantól nevezhetünk „elvont tárgyú”-nak egy érzelmet. Posch maga is elismeri, hogy azokon az eseteken kívül, amikor egy bizonyos elszigeteltnek tekinthető konkrét benyomás (pl. egy szag vagy egy hang) úgy mond közvetlenül, minden bonyolult asszociációs kapcsolat vagy közbeiktatódás nélkül kelt valamilyen érzelmet, elvileg minden más eset tekinthető absztraktnak, ha valaki nagyon elszántan, mindenáron ezek absztrakt mivolta mellett kíván érvelni. Ennek cáfolatára – azaz annak kimutatására, hogy a folyamatokat mindig „konkrétumok” (nem pedig „absztraktnumok”) valószínűsítik meg – a lejátszódó események teljes feltárása szolgálhatna. Sajnos a valódi kauzális láncolatok „láthatatlan szálait”, bonyolult „pókháló-finomságú szövedékét” feltárni kevésbé lehetséges (ha egyáltalán), s ez is hozzájárul ahhoz, hogy rendkívül nehéz a spiritualizmus képviselője által kitalált „szellemi bábszínháznak, ennek az árnyéktáncnak a gépezetét lelepleznünk.”

---

¹⁵ Az 'elvont tárgyú érzelmek' megnevezést mint az érzelmek egy kategóriájának *nevét* megtarthatjuk Posch szerint, ha nem vesszük a szó szoros értelmében.

(903.) Eme nehézségek ellenére Posch határozottan elutasít minden absztrakt létezőt, nyelvi zavarnak minősítve minden olyan, absztrakciót tartalmazó kijelentést, amely többről vagy másról akar beszélni, mint azokról a konkrétumokról, amelyek az absztrakció kiindulópontjai. „Minden, mégoly légiés abstractum is concretumokból lett; [...] a »-ság, -ség«-ek nem a realitás felett szabadon lebegő külön létformák.” (1107.)

Az absztrakció kapcsán Posch tesz egy fontos megkülönböztetést annak érdekében, nehogy valaki neki is a fejére olvashassa az általa kárhoztatott absztrakció alkalmazását. Az ún. szellemi létezők minden fajtáját (lélek, „én”, tiszta ész, isten, öntudat stb.) absztrakció (és antropomorfizáció) eredményének tekinti, s ezeknek elutasításában egyértelmű. Ám kétségtelenül elvonatkoztatásokat tartalmaz a tudomány nyelve is. Pl. a fajtanevek kevesebb tulajdonságot foglalnak magukban, mint amennyivel rendelkeznek azok a konkrét tárgyak, melyekre vonatkoznak. Ám ez a megismerés számára szükséges és hasznos eljárás, és – ha óvakodunk a „középkori realizmus” veszélyeitől – nem vezet félreértésekre, mivel tudjuk, hogy ezek olyan *általános fogalmak*, melyek „a concret, felmutatható tárgy jegyeinek elhagyogatása útján jöttek létre.” (565.) Ellentétben a szellemi létezőket generáló absztrakcióval, ahol nem tudunk olyan reális tárgyat felmutatni, ami valamilyen értelemben megfelelne az absztrakt fogalomnak. E kétféle elvonatkoztatás között oly lényeges a különbség, hogy inkább csak az utóbbit érdemes absztraktumoknak nevezni, a tudományos célokra szolgáló ilyen szavakat inkább csak az 'általános' jelzővel célszerű illetni.¹⁶

ÖSSZEGZŐ MEGJEGYZÉSEK

Mivel Posch elsősorban arra koncentrál, hogy megközelítést – a szellemi jelenségeknek mozgásokra történő visszavezetését – általában véve elfogadhatóvá tegye, nem mindig megy bele az elmélete alapvonalainak elfogadása esetén felmerülő további részletkérdésekbe. Bizonyos szaktudományosabb, biológiai, élettani munkák idézésekor néha jelzi is, hogy ami a fiziológiai részleteket illeti, nem kíván tüzetes elemzést végrehajtani „e könyvnek pszichológiai elvek, és nem részletekre irányuló célzata következtében”. (741.) Ez is azt jelzi, hogy munkája inkább filozófiai indíttatású. Egyébként is úgy tűnik néha, hogy fontosabb az a harc, amit a szelleminek nevezett entitások vagy állapotok létezésének feltételezése ellen folytat, mintsem az általa adott

---

¹⁶ Posch a továbbiakban az absztraktumokat további alkategóriákra osztja („objectív és subjectív abstractumok”, s kategóriálisan e kettő között helyezkednek el a „félig lelki jelentésű szavak”). Illetve részletesen elemzi az általános kifejezések sajátosságait is. Ezeknek a gondolatmeneteknek az ismertetésére terjedelmi okok miatt nem tér ki.

alternatíva részletkérdéseinek az aprólékos kidolgozása. (Noha az általa támadott nézetek ellen érvelve nagyon is aprólékos.) Akár az érzelmek fennállásának sajátosságairól, akár kialakulásainak okairól van szó, az érvelés terjedelmes részét a különböző ellenfelekkel való polémia teszi ki, s az érzelmekkel kapcsolatos pozitív mondanivaló is mintha inkább ennek a negatív célnak – az „apsychizmusnak” – lenne alárendelve. Így több olyan kérdés is megválaszolatlan marad, amely saját koncepcióján belül választ igényelne. Nem tudjuk meg, hogy milyen kritériumok alapján tulajdoníthatjuk ugyanazt az érzelmet egyrészt különböző embereknek, másrészt egy bizonyos embernek különböző időpontokban. Hogyan tudunk beazonosítani, individuálni egy érzelmet? Egyáltalán, ha minden érzelem viselkedés, abból még nem következik, hogy minden viselkedés egyben érzelem is lenne. Hogyan különböztethetjük meg az érzelem-viselkedést attól a viselkedéstől, ami nem érzelem? Mivel a 'viselkedés' kifejezés szinonim a 'taglejtés'-sel, a 'mozdulat'-tal, melyek végső soron mind mozgások, problematikussá válik a különbségtétel azon mozgások között, amelyek érzelmek is egyben, ill. az olyan mozgások között, amelyek „csak” mozgások. Vannak olyan részek, ahol többé-kevésbe kihámozható valamilyen válasz ezekre a kérdésekre is, de inkább csak utalások szintjén. Posch azt elismeri, hogy önmagában egy mozdulatot nem tudunk azonosítani egy konkrét érzellemmel. Két érzelem közötti átmenet különbségét tárgyalva azt mondja, hogy van egy „titkos járulékos-mozzanat”, s az „érdekelt egyén ... megérzi azt”, de „melynek kiderítése a pszichológusnak annyi fáradságába kerül.” (733.) De hogy hogyan kell eljárnia annak, aki veszi a fáradságot ennek kiderítésére, arról nem sokat tudunk meg. Néha egyértelműen kimondja, hogy bizonyos kérdésekre a tudomány majdani fejlődése választ adhat. Más esetekben ez nem olyan egyértelmű: viselkedésünket „világosan meg nem nevezhető mozzanatok” is szabályozzák. (734.) Sok kérdésnél jelzi, hogy a nehézség – ha nagy is, de – technikai: „egy még fel nem derített physiologiai kérdés, amelynek megfejtésére nyilván az kívántatnék, hogy ismerjük az egyén összes izmainak innervált állapotát.” (1049.) Nem mindig teszi világossá az olvasó számára, hogy valamilyen kérdésre álláspontja szerint technikai vagy pedig elvi korlátainknál fogva nem tudunk válaszolni. Ez a helyzet az emlékek viselkedésre gyakorolt hatását illetően is: bizonyos esetekben ugyanazt a válaszreakciót kiválthatja nem csupán az eredeti ingerforrás, hanem az arra való emlékezés is. Pl. a citromba harapás gondolatára is elindul a nyáleválasztás, anélkül, hogy ez aktuálisan megtörténne. Bár azt nyilvánvalónak tartja Posch, hogy ahhoz, hogy az emlékezés hatására kialakuljon ilyen reakció, korábban már le kellett hogy játszódjon (valószínűleg többször is) az eredeti – egy valódi ingerforrás által kiváltott – inger-reakció szituáció, s az

oksági viszonyok vizsgálatánál erre mindenképp hivatkoznunk kell, de „nem mondhatjuk, hogy igazán és alaposan megértjük, miért hat egy gondolt helyzet az egyénre épp úgy, mint a megfelelő valóság.” (745.) Bizonyos súlyos problémák tárgyalása bevallottan együtt jár „a ködben tapogatózásnak aggasztó érzésével”. (770.) Ám ez az állapot a tudományos tevékenységre – azon belül a tudományos pszichológiára is – általában véve jellemző: „Amelyik psychologist ... felsőbbbbséges mosollyal »megért«, azt nem szorongatták meg eléggé; csak ahol elhallgat, ott érzi a problémák igazi súlyát.”

Az ellenfelekkel való csatározással kapcsolatosan megjegyzendő még, hogy Poschnak – annak ellenére, hogy nagyon kedveli az aprólékos nyelvi elemzéseket – viszonylag ritkán jut eszébe olyan lehetőség, hogy bizonyos (egyébként a tudományban is használatos) szavakat úgy értelmezzen, mint amelyek bár nem neveznek meg valamilyen (az általa használt értelemben vett) konkrét dolgot (s nem is általános fogalom), de ez mégse vonja maga után azt, hogy el kelljen fogadnunk „mysticus chimeraikat”. Azaz nem kerül a látóterébe az a lehetőség, hogy mielőtt kimondaná valamely kifejezésről, hogy az egy félrevezető absztrakció vagy „chimaerikus elconcretizálás” terméke, esetleg tekinthetné például módszertani segéd kifejezésnek, *terminus technicus*-nak (esetleg *módszertani* idealizációnak). Ezzel szorosan összefügg az is, hogy – bár rendkívül dicséretes az az igyekezete, hogy minden kérdésben ütközteti az álláspontját egyrészt a szakirodalomban fellelhető tényleges, másrészt a saját maga által megfogalmazott lehetséges ellenvetésekkel – néha adós marad annak a lehetőségnek a megvizsgálásával, hogy nem lehet-e vajon úgy módosítani a szóban forgó elméletet, hogy az ne vonja maga után azokat a nemkívánatos következményeket, amelyek miatt elutasítja őket. Néha az elutasítás kissé elhamarkodottnak tűnik, különösen akkor, amikor az övéhez hasonló elméletekről van szó, vagy olyanokról, melyeket nem az explicit tézisei miatt utasít el, hanem ezen tézisek feltételezett, távolabbi következményei miatt. Azaz az adott szerző állításai nagyjából elfogadhatóak, de az elmélet „megenged valamiféle [szellemi] létezőre való következtetést” (23.) – vagy legalábbis nem zárja ki ezeknek a lehetőségét –, így visszaélésekre ad alkalmat, „el lehet vinni rossz irányba”. A lehetséges következmények tekintetbe vétele egy elmélet értékelésekor, elemzésekor természetesen fontos dolog és teoretikus alaposságra vall, ha egy filozófus ezt ilyen tüzetesen végiggondolja, de néha Posch kissé túlzásba esik, s olyan tézisek elől is elzárkózik, amelyek talán kisebb módosításokkal vagy átértelmezéssel számára is szalonképesek(bbe)k lehetnének.¹⁷

---

¹⁷Az egyik szemléletes példa lehet erre a 'képzet' olyan értelmezése, amely azt – mindenfajta „szellemi” tartalmat mellőzve – valamilyen agyállapatra kívánja vonatkoztatni. A 'képzet' terminusnak még olyan értelmezését is elutasítja, amely azt az

Mindez egyébként a filozófiatörténetből jól ismert jelenség. Egy új elmélet megalkotója általában kevésbé törekszik – vagy még inkább: kevésbé van lehetősége – az apróbb kérdéseket tisztázni, hiszen más dolga van: a radikálisnak számító elképzelés alapelvei mellett kell érvelnie. Posch Jenő esetében is így van, hiszen a magyar filozófiatörténetben a materializmus iránt nemcsak hogy számottevő fogékonyság nem mutatkozott, de még szubtilis módon kidolgozott kritikára is alig futotta.

---

agysejtekhez eljutó ingerek „egyszerű folytatásának, kissé gyengébb alakban való továbbfolyásának tekintik”, tehát fiziológiai jellegű magyarázat keretei közé helyezik. Posch szerint „akinek a képzelő ember agyában egymásután felvillanó »képek« nem egyebek, mint egymásután megizgatott agysejtek, az félő, hogy e »képek«-et ugyanolyan reálisaknak is fogja venni, realitásukban ugyanúgy hinni, mint ahogy hisz, még pedig joggal, az agysejtekében.” (22.) Posch még a ’képzet’ szó használatától is óva int, mert a gondolkodókat „ennek a végzetes szónak a kiejtése [...] visszasodorja a képhitbe.” (24.)